

Бібліотечка "Часи козацькі"

**НОКІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

ВИПУСК
16

Київ-2007

ББК 63.3 (4 Укр.) 46

*За вірність та форму викладу опублікованого матеріалу несуть
відповідальність автори статей та повідомлень*

Редакційна колегія:

Бондаренко І.П.
Івакін Г.Ю.
Самойленко Г.В.
Телегін Д.Я., (відп. редактор)
Терпиловський Р.В.
Титова О.М. (заст. відп. редактора)
Франчук В.Ю.
Шаповал Ю.І.

***Друкується за ухвалою Вченої ради Центру
пам'яtkознавства НАН України і УТОПІК***

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:
збірка наукових статей. — Вип. 16. — Київ: ХІК, Часи козацькі,
2007. — 476 с.

ISBN 978 — 966 — 89991 — 7 — 8

До збірки вміщено статті та повідомлення, присвячені новим дослідженням пам'яток археології, історії, архітектури, писемності українського козацтва, вивченню родоводів козацької старшини, вивченню кримськотатарської та османської культурної спадщини. Висвітлюються проблеми дослідження пізньосередньовічних колекцій у музейних збірках.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією, проблемами мовознавства та пам'яtkознавства пізнього середньовіччя.

ББК 63.3 (4 Укр.) 46

ISBN 978 — 966 — 89991 — 7 — 8

© Часи козацькі, 2007
© ХІК, 2007

О.Старік (Дніпропетровськ) Сотенне містечко Китайгород (розкопки 2006 р.).....	63
О.Кузьмук, Ю.Толкачов (Київ) Меджибізька фортеця у працях істориків та краєзнавців.....	66
І. Голубєва (Харків) Два типи жител козацької доби на Слобожанщині.....	71
А.Щербань (Опішне) Параметри підземель Опішного.....	75
Н. Кукса (Суботів) Архітектурно-конструкційні особливості церкви Святого Пророка Ілі в Суботіві за результатами археологічних досліджень 2005-2006 рр.....	81
О.Погорілець, С.Стопенчук (Хмельницький) Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні періоду пізнього середньовіччя.....	87
Л.Чміль, А.Чекановський (Київ) Дослідження пізньосередньовічного замчища в с.Лісники біля Києва.....	91
О.Тітков (Полтава) Невідомий меч XV ст. з Полтавського краєзнавчого музею.....	98
І.Ковальова, В.Шалобудов (Дніпропетровськ) Колекція важків з розкопок містечка Самарь та Богородицької фортеці.....	100
Я.Діденко (Чигирин) Середньовічні скарби у збірці музею Б.Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».....	104
В.Векленко (Дніпропетровськ) Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці.....	111
Н.Чергік (Запоріжжя) Колекція кам'яних хрестів та надмогильних знаків XVIII-XIX ст. фондової збірки Національного заповідника "Хортиця".....	116
О. Коваленко (Полтава) Типологія глиняних люльок XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини).....	126
О.Брежак (Київ) Цегельне виробництво на Київщині в ХУІІ — ХІХ ст.....	134

2. Берестецкая Т. В. О некоторых проблемах изучения «Выговского» литья // Художественный металл России: Материалы конференции памяти Г. Н. Бочарова. — М., 2001. — С. 183 — 200.
3. Библия. — М., 1991.
4. Векленко В.О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.І.Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. — Вип. 12. — К., 2003. — С. 38 — 44.
5. Векленко В. О. Знахідки барочних хрестів з території Богородицької фортеці // Гуманітарний журнал — Дніпропетровськ, 2003. — №1. — С. 56 — 60.
6. Векленко В.О. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Придніпров'я. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 135 — 150.
7. Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 51 — 68.
8. Історія релігії в Україні: у 10 т. — Т. 2: Українське православ'я. — К., 1997.
9. Історія Русів. — К., 1891.
10. Каталог Старинных крестов. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста». — <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-35.htm>.
11. Кузик Т.Л. Відомості про за лінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 27 — 35.
12. Куколевская О. С. Медное художественное литье Красносельской губернии конца XIX — первой четверти XX в. // Русское медное литье. Сборник статей. — Вып.1. — М., 1993. — С. 71 — 75.
13. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
14. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — СПб., 1840. — Т. XIV, №10216.
15. Рабинович М.Д. Полки Петровской Армии. 1698-1725. — М., 1977. — Ч. 1: Стрельцы (№ 1-74). — <http://www.milhist.ru/index.php?pageid=art.php&releasenum=1&articlenum=2&skinnum=3&skinnum2=0>.
16. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
17. Федоров Ю. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. — СПб., 2000.
18. Ханенко Б. И., Ханенко В. И. Древности русские. Кресты и образки. — Вып. I. — К., 1899; — Вып. II. — К., 1900.
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. — К., 1990. — Т. 1.

Наталія Чергик (Запоріжжя),
старший науковий співробітник Національного
заповідника «Хортиця»

Колекція кам'яних хрестів та надмогильних знаків XVIII-XIX ст. фондової збірки Національного заповідника «Хортиця»

Національний заповідник «Хортиця» володіє презентабельною колекцією кам'яних надмогильних хрестів та знаків XVIII — XIX ст. Перші надходження цього зібрання зафіксовані документами 1971 р. Пам'ятники були виявлені у селах Скельки і Григорівка Василівського району Запорізької області комплексною пошуковою експедицією Державного історико-культурного заповідника на о.Хортиця (нині — Національний заповідник «Хортиця») [1, 8,9]. Тоді було прийнято на збереження п'ять надмогильних хрестів. Із цієї групи привертають увагу високий хрест (h-160 см від подіуму) з кінцівками трилистої форми (Рис. 1)

та хрест приземкуватих пропорцій (h-99 см від подіуму) з розширеними кінцівками (Рис. 2). Фрагментами представлено хрести з прямими кінцівками навскісних ramen (Рис.3. Рисунки виконані Анастасією Івановою — художником Національного заповідника "Хортиця").

Цінним надбанням 1972 р. є хрест, про який йдеться у праці Д.І.Яворницького "Запорожжє в остатках старины и преданиях народа": "... на полторы версты выше д. Капуловки (зараз с.Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл.), південніше редуту XVIII ст. бросаются въ глаза два небольших холмика ... на первомъ изъ коихъ стоитъ высокій

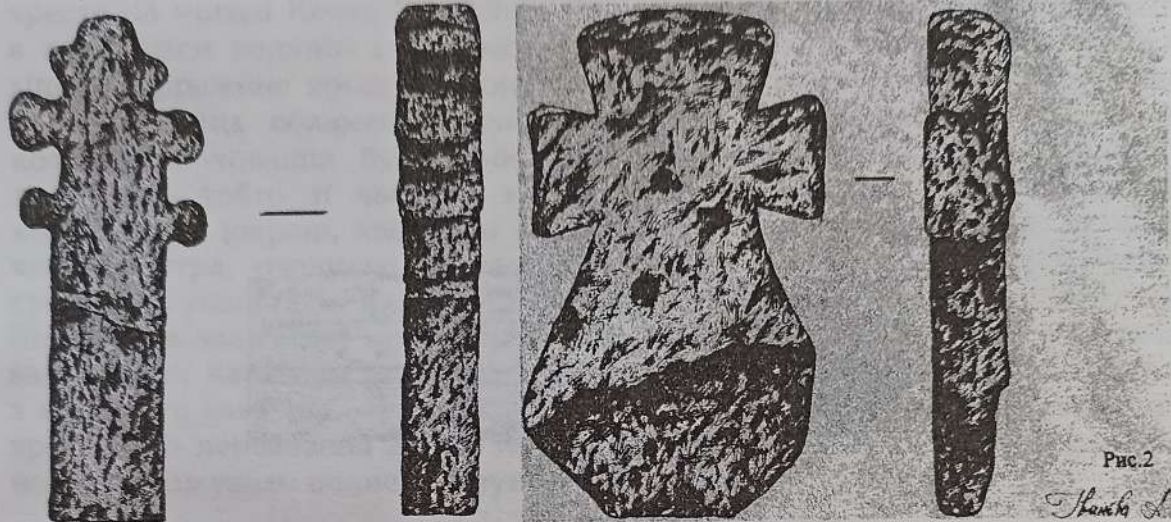

Рис. 1.

Рис. 2.

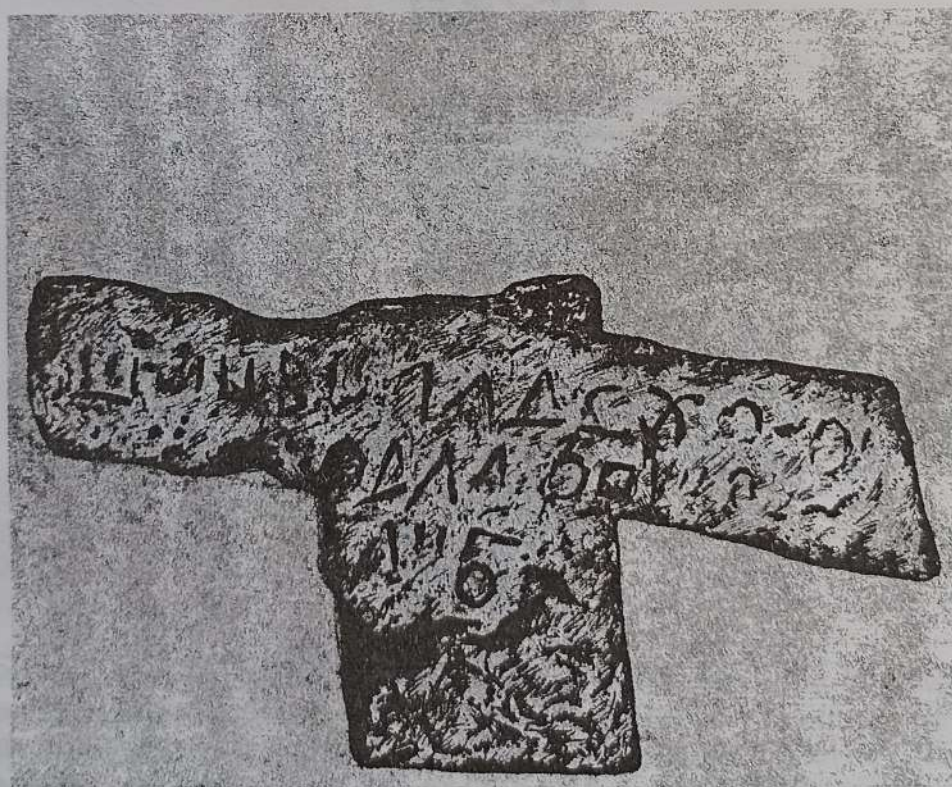

Рис. 3

песчаниковый крестъ, съ высъченною на немъ надписью: "Здѣ опочиваетъ рабъ божи **семень таранъ** козакъ куреня шнуринаго преставися року 1742 мця дека 3 чис." [6, 115-117]. Отже, цей хрест був виявлений

Д.І.Яворницьким, і спочатку був привезений до Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького, пізніше його передали до фондів Державного історико-культурного заповідника на о.Хортиця (Рис.4).

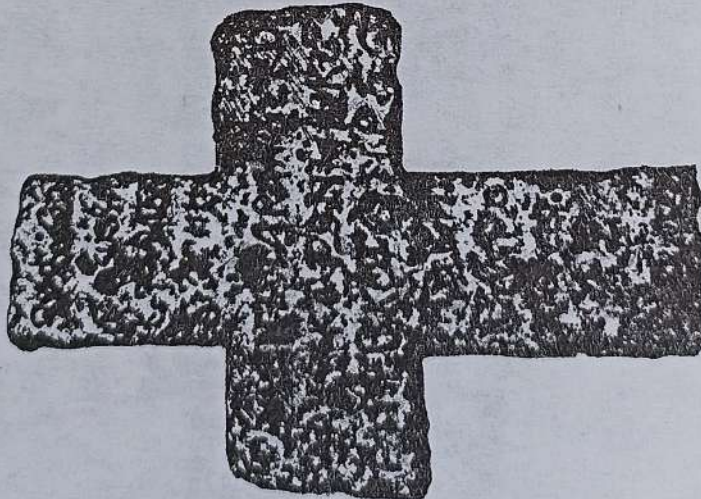
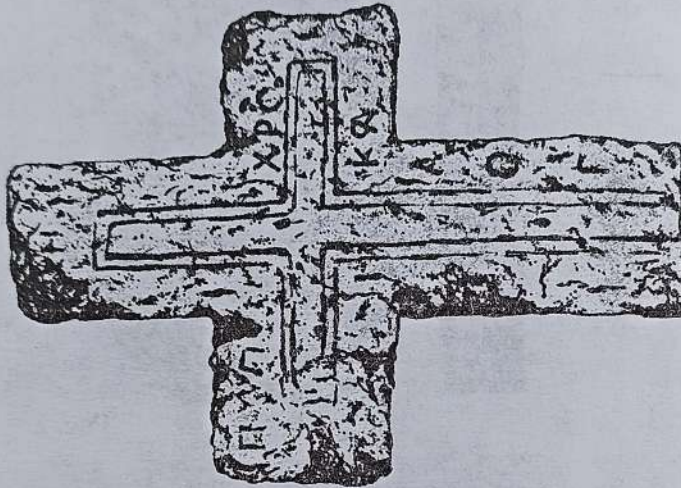

Рис.4

У цьому ж році до фондів надійшов ще один хрест, виявлений на Херсонщині археологічною експедицією заповідника. Першим цю місцевість досліджував Д.І.Яворницький. Описавши краєвиди місця, де колись розташовувалась Кам'янська Січ (нині с.Республіканець Бериславського району Херсонської обл.), в роботі "Запорожжє въ остаткахъ старины" (1888 р.) він зазначає, що близько, у ста кроках південніше від місця Кам'янської Січі, знаходився козацький цвинтар, на

якому збереглося чотири кам'яних хреста. На час проведення археологічної експедиції (1971-1975 рр.) з названих Д.І.Яворницьким хрестів залишилось тільки два [6, 118]. Стосовно них читаємо у звіті про археологічну експедицію 1972 р.: "...Води Каховського моря підвищились тут досить високо, затопили далеко вглиб долину р.Кам'янки, підмивають її роговидний берег, де була Кам'янська Січ з залишками кладовища, на якому похований кошовий Війська Запорізького Кость Гордієнко та інші козацькі старшини. На їх могилах не збереглося хрестів, крім цілого хреста на могилі Костя Гордієнка та одного масивного хреста з надбитим в давні часи верхнім і боковим краєм. На цьому хресті з одного боку лінією зображено хрест з написом НИКА". Експедицією було досліджено поховання під обламаним кам'яним хрестом. Розкопки показали, що козацьке поховання було професійно пограбовано: відсутній череп та кисті рук, тобто ті частини кістяка, на яких могли бути прикраси і коштовності (персні, каблучки і т.ін.), днище могили прокопано вглиб на чверть метра, очевидно, в пошуках скарбу під труною. Хрест чомусь стояв не в голові або в ногах похованого запорожця, а в центрі його ями. Він не мав звичайної підставки, а був заклинений невеликими шматками вапнякових каменів [2, 13-15]. Хрест сильно фрагментований, зроблений з місцевого вапняку. Вага його 300-400 кг. По закінченні досліджень цей хрест було перевезено до Музею історії запорозького козацтва, оскільки йому загрожувало повне руйнування (Рис.5).

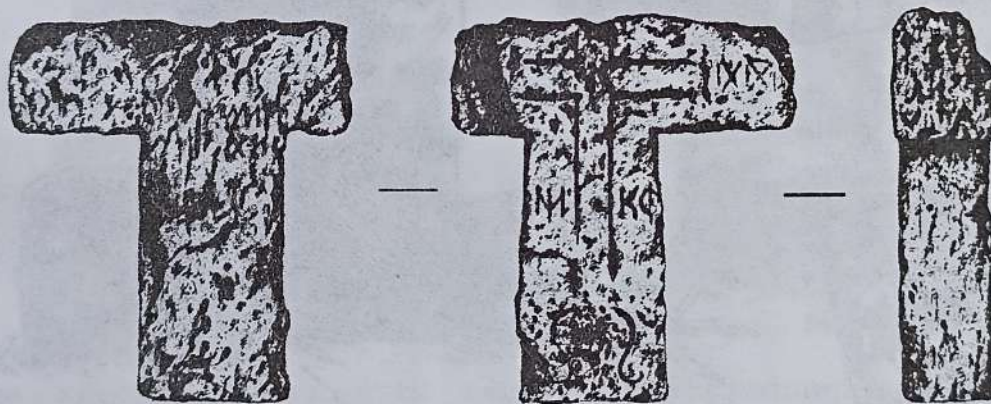

Рис.5

Цікаво відзначити, що проблема руйнації старих цвинтарів природними і антропогенними впливами не сходить зі сторінок наукових досліджень останніх років. Майже кожна стаття, присвячена кам'яним хрестам козацької доби, містить заклики про їхнє негайне виявлення, картографування, дослідження і постанову на державний облік [3; 4; 5]. Враховуючи це, у березні 2006 р. Національний заповідник "Хортиця" взяв під свою опіку більше десятка надмогильних пам'ятників XVIII – XIX ст., виявлених у Оріхівському, Василівському, Запорізькому районах Запорізької області.

У даній збірці п'ять хрестів мають розширені кінцівки (Рис. 6-10).

Рис. 6

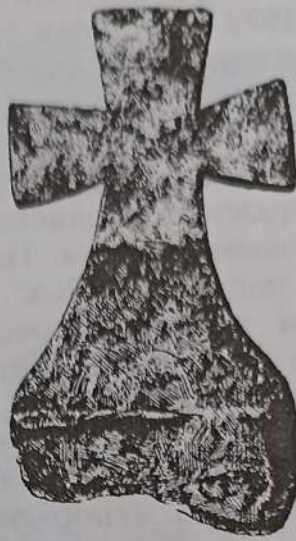

Рис. 7

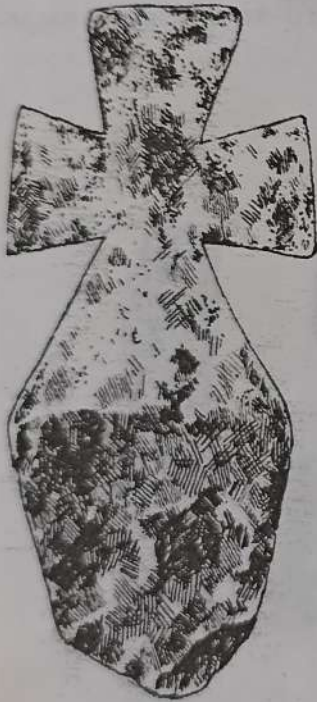

Рис. 8

Рис. 9

Три із них представлені повними формами, що дозволяє визначити спосіб фіксації хреста у ґрунті. Так, один хрест (h- 130 см) сильно розширений до низу, другий (h-124 см) – звужений, третій (h-132 см) – параметр приземної частини не менший за розмах рамен. Такі конструктивні особливості, очевидно, урівноважували пам'ятник, адже саме до цього рівня хрест мав бути вкопаний у землю.

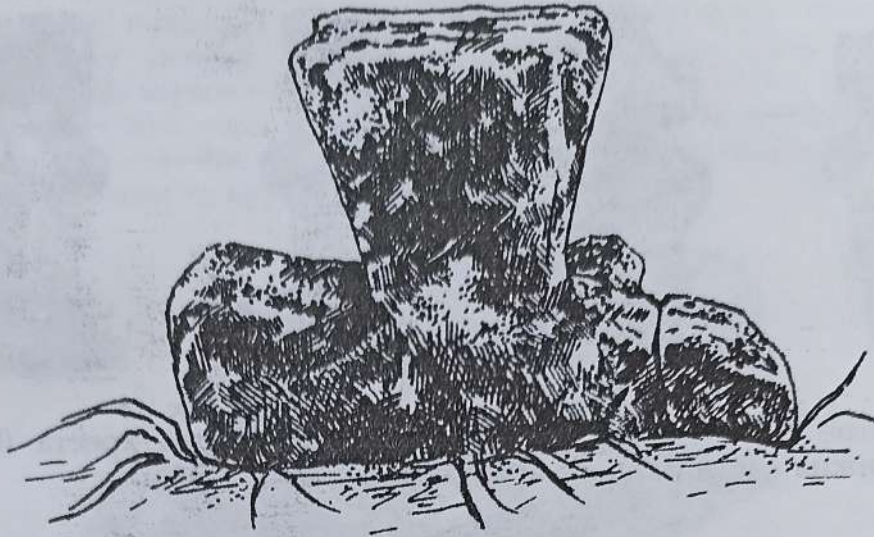

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Два хрести відзначаються несиметрично розширеними до низу основами, які набувають обрисів прямокутника у приземній частині. Верхні кінцівки хрестів невисокі, прямі. Рамена теж прямі на кінцях, в одному випадку скошені (Рис. 11), в іншому – горизонтальні (Рис. 12).

Більшість хрестів цієї збірки має округлі елементи форми. Наприклад, хрест приземкуватих пропорцій (h-80 см). Він має невисоку верхівку, трапецієвидну приземну частину, прямокутний шип, який мав вставлятися у спеціальну прямокутну підставку для встановлення хреста на могилі. У хреста два ряди рамен. Верхні рамена скошені, з прямими кінцівками. Нижні рамена горизонтальні, заокруглені (Рис. 13).

Округлі рамена також у хреста, який за виглядом нагадує чотиристоронній стовп з розширеним подіумом в приземній частині, і невеличкими раменами, розташованими на 1/2 висоти пам'ятника (h- 69 см). З однієї сторони хреста вирізьблено нерозбірливий напис (Рис. 14).

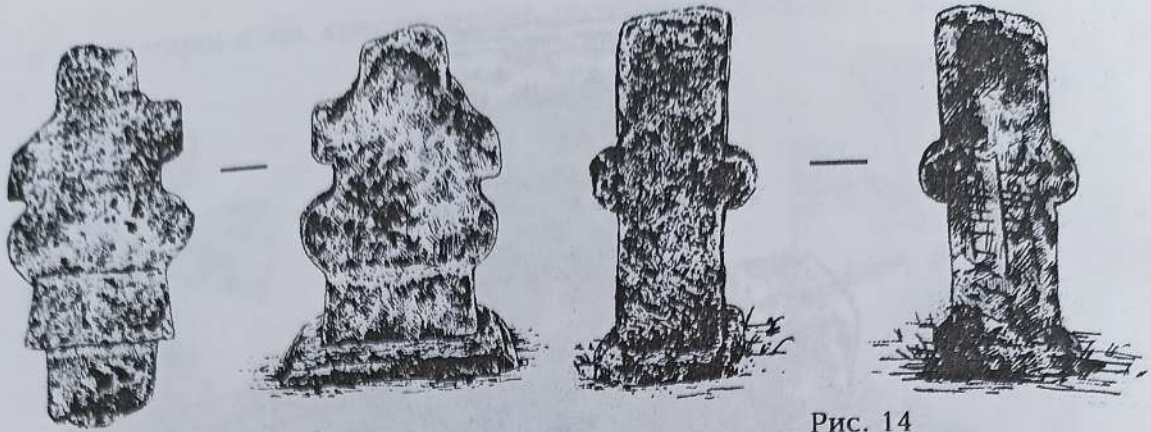

Рис. 13

Рис. 14

Колоритно виражені круглі рамена на фрагменті хреста (h-36 см), верхня і нижня частини якого відсутні (Рис. 15).

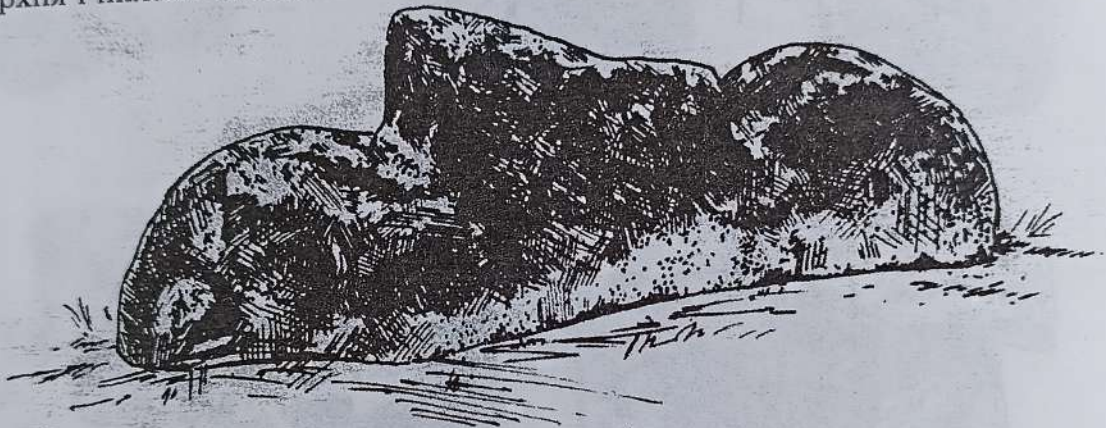

Рис. 15

Ефектно виглядають хрести з круглими основами. Перш за все, це хрест, збережений повною формою (h-105 см). У нього невисока, пряма верхівка. Рамена скошені, з прямими кінцівками. Основа кругла. Її діаметр дорівнює розмаху рамен. Приземна частина має трикутні виступи з боків і прямокутний подіум. Нижче подіуму витесано чотиристоронній шип під підставку (Рис. 16).

Рис. 16

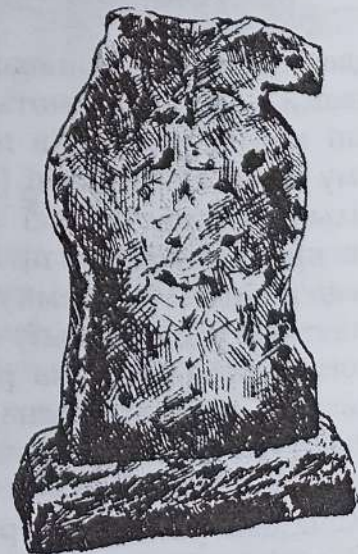

Рис. 17

Подібний до щойно описаного хрест (h- 83 см, повний розмір) має збиту верхівку, навскісні рамена з прямими кінцівками (одне рамено відбите), круглу основу, розширену до низу приземну частину та чотиристоронній, звужений під підставку шип (Рис. 17).

Третій хрест цієї серії представлений фрагментом верхньої частини пам'ятника (h-48 см). Він має прямий, невисокий верх, навскісні рамена з прямими кінцівками та круглу основу (Рис. 18).

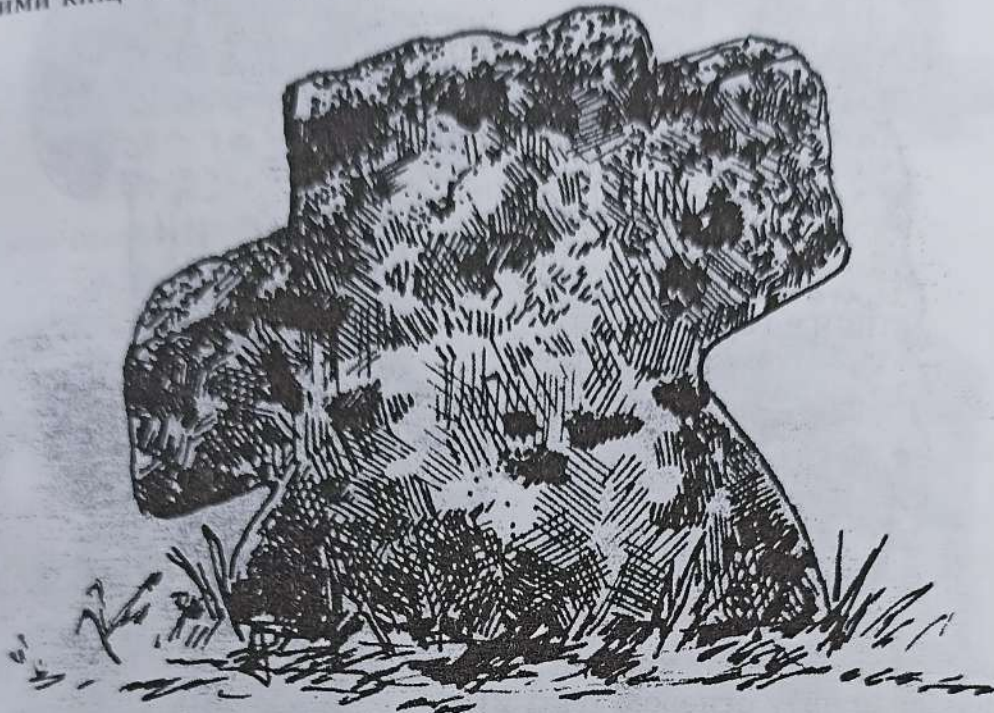

Рис. 18

На окрему увагу заслуговують багатоярусні, складнофігурні хрести. У колекції заповідника таких два екземпляри. Із них незвично великим розміром (h-167 см) виокремлюється хрест, привезений із с. Хитрівка Орхівського району. Його верхівка і верхні горизонтальні рамена мають трилисту форму. Нижні рамена навскісні, з прямими кінцівками. Основа вирізьблена у формі диска, оточеного кігтеподібними виступами. Приземна частина сформована у вигляді двох ярусів трикутних виступів та прямокутного подіуму. Шип для монтажу хреста у підставку вужчий за подіум, чотирикутний. Остов від верхівки до подіуму поступово розширюється. З однієї сторони на ньому вирізьблено текст про поховання у 1894 р. "рабині божої Василіси" — дружини полковника Семеренки. Трилисті кінцівки доповнені зображенням солярної символіки — коло з вертикальною рисою по середині (Рис. 19).

Другий хрест цієї ж категорії збережений частково (h-77 см). Його верхівка і верхні горизонтальні рамена оформлені трилисником. Нижні рамена навскісні, з прямими кінцівками. Основа і приземна частина не представлені. Текст, вирізьблений на остові, повідомляє, що під цим хрестом поховано у 17^(?)23 р. "раба божого Михаїла" (Рис. 20).

Розширюють уяву про надмогильні пам'ятники XVIII-XIX ст. плоскі плити та об'ємні надгробні знаки. Наприклад, струнких пропорцій, ретельно витесаний, чотиристоронній знак (h- 80 см, від рівня землі) з

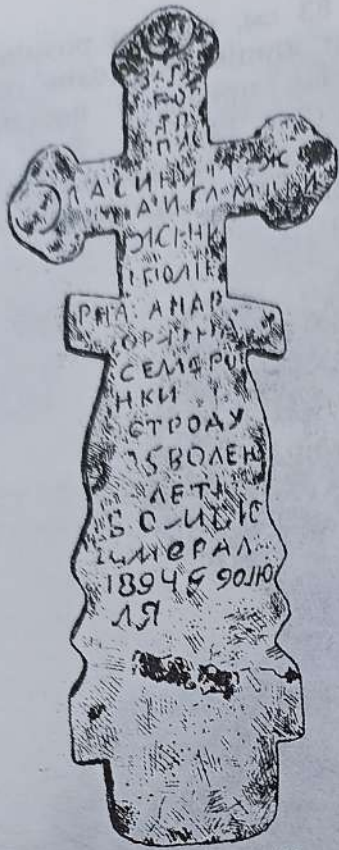

Рис. 19

Рис. 20

округлою верхівкою, трапецієвидною середньою частиною та розширеною до низу основою (Рис. 21).

Інший образ у приземкуватого округлого знаку (h-51 см, від рівня землі), з однієї сторони якого зображено хрест у колі, а з другого боку вирізьблено дату "1839" (Рис. 22). Пласкі плити мають погано обтесані краї, підшліфовану лицьову сторону і природно опуклий зворотній бік. На одній із плит хрест з

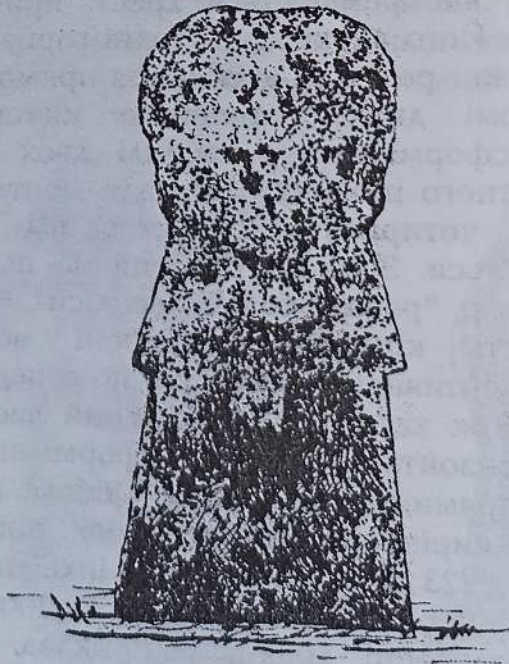

Рис. 21

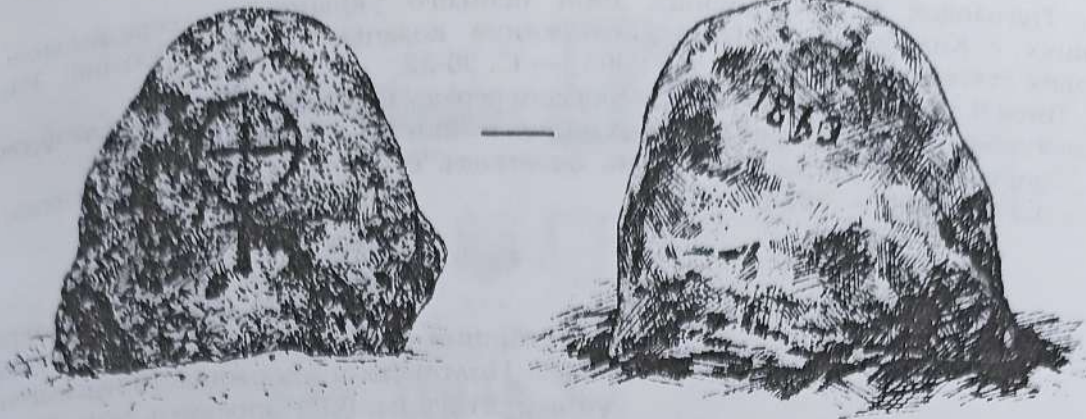

Рис. 22

нижньою скісною перекладиною та дату "18 ???" (Рис. 23).

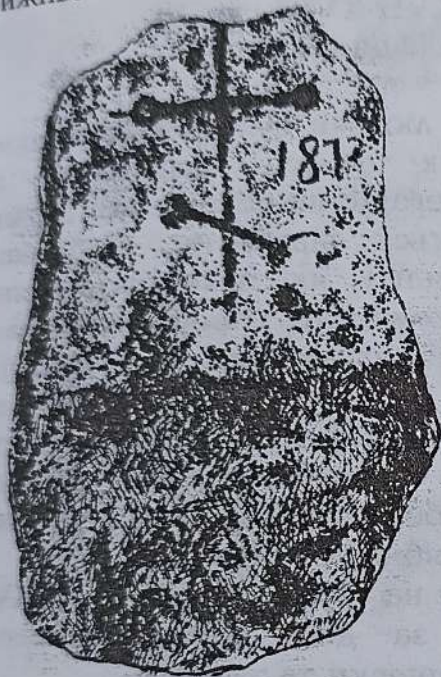

Рис. 23

Рис. 24

Друга плита розколота. Її нижня частина без зображень (h-82 см). Верх відколотий і представлений лише половиною (h-62 см). На верхній частині вирізьблено зображення Голгофи і дату "1861" (Рис. 24).

Таким чином, у Національному заповіднику "Хортиця" представлено різнотипові надмогильні пам'ятники ХУІІІ — ХІХ ст. Їх можна побачити в залах Музею історії запорозького козацтва та примузейній території, на місці перепоховання солдат учасників російсько-турецької війни 1735-1739 рр. та меморіально-туристичних комплексах «Скіфський Стан» і «Протолче».

1. Отчет о работе комплексной поисковой экспедиции в районе Запорожской и Днепропетровской областей за 1971 год // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця". — Спр. 29.

2. Отчет о работе постоянной Хортицкой археологической экспедиции 1972 года // Науковий архів Національного заповідника "Хортиця". — Спр. 45.

3. Паталах О. Нові дані про козацькі могили на Херсонщині // Нові дослідження козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 74 — 75.

4. Пуголовок Ю. Кладовище доби пізнього українського середньовіччя в околицях с. Келеберда // Нові дослідження козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. — Вип. 14. — К., 2005. — С. 30-32.
5. Тигров В. Дослідження пам'яток козацького періоду на Криворіжжі // Нові дослідження козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 55-58.
6. Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. — Ч. II. — СПб., 1888. — 262 с.

Оксана Коваленко (Полтава),
старший викладач кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного
університету ім. В.Г.Короленка, мол. науковий
співробітник Інституту керамології

Типологія глиняних люльок XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)

Дешеві та зручні у користуванні глиняні люльки були повсякденними супутниками чоловіків протягом декількох століть. Незважаючи на чисельність публікацій, присвячених цій категорії виробів, багато питань, пов'язаних з їх виробництвом, залишається відкритим. Публікацій знахідок люльок із описом форм та орнаменту, які походять з різних куточків України, багато. Майже кожна з них містить спробу типології за формою та орнаментациєю. Проте слід відмітити, що у публікаціях люльки переважно виступали одними з видів матеріалів, які аналізувалися, найчастіше характеризувалися побіжно й обмежувалися ілюстраціями. Типологія проводилася на основі матеріалів окремих колекцій, тому відсутні спеціалізовані роботи, які б могли сприяти виробленню уніфікації описів цих виробів дрібної пластики.

Поділ люльок для паління, які побутували на території України у XVII-XVIII ст., на типи може проводитися за декількома критеріями: використання, місце виготовлення, форми чашечки та тульки. Критерій перший — *особливості використання*. Одним із визначальних показників такого поділу люльок є їх розмір. В час, який розглядається, побутували люльки двох типів: індивідуальні та "гуртові" [назва "гуртові" наведена мною за 6, 157]. Словник Бориса Грінченка розділяє типи: люльки та люли (люльки великих розмірів) [7, 389]. Люльки великих розмірів (від 15 см) інколи називають курінними. Дмитро Яворницький подає згадку про таку люльку із споминів про Січ: "в кожному курені була люлька — "обчиською" звалась — велика така, поцяцькована бляхами, повсажена намистами та повибита дорогим каміннями" [27, 232, мал. 2]. Одну з таких люльок Дмитро Яворницький знайшов в с. Покровському Катеринославського повіту. Інколи такі люльки були з написами, наприклад "козацька люлька — добра думка". Таким чином підкреслюється їх призначення — їх палили гуртом, передаючи одне одному, або усім куренем, що зрозуміло з назви, було притаманне запорожцям, коли товариство обмізковувало якусь справу або майбутній похід [28, 237]. Люльки останнього типу виготовлялися у XVII - XVIII ст., але виключно з дерева. У фондах Полтавського краєзнавчого музею зберігаються люльки XVII-IX ст. значних розмірів, з металевими оправами [1; 14, мал. 4] (Мал. 1:1).

